

Н. М. Сянкевіч

КАНКАРДАНС ЯК СРОДАК ВЫЯЎЛЕННЯ АСАБЛІВАСЦЕЙ МОВЫ МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

Канкарданс традыцыйна лічыцца спецыфічным даведнікам, якім карыстаюцца навукоўцы пры правядзенні даследаванняў у розных галінах мовазнаўства. Слова *канкарданс* доўгі час было зразумелым толькі для вузкіх спецыялістаў, якія мелі досвед у камп’ютарнай лексікаграфіі, аўтаматычнай апрацоўцы тэкстаў ці корпуснай лінгвістыцы. І гэта нягледзячы на тое, што гэты лексікаграфічны даведнік, які ствараецца паводле тэксту ці корпуса тэкстаў і ў самым простым выглядзе ўяўляе сабой спіс усіх без выключэння словаўжыванняў тэксту разам з іх тэкставымі ілюстрацыямі і адрасамі ў тэксце, мае даўнюю гісторыю. Лічыцца, што першы канкарданс быў створаны яшчэ ў XIII стагоддзі. Гэта быў канкарданс да Бібліі. У працы над ім удзельнічалі 500 манахаў. Менавіта з-за вялікага аб’ёму працы ў дакамп’ютарны час канкардансы складаліся толькі для твораў, якія мелі найвялікшую важнасць: Біблія, Веды, Каран, творы Шэкспіра.

Сярэдзіну мінулага стагоддзя можна назваць эрай росквіту гэтай справы. Развіццё вылічальнай тэхнікі дазволіла ў кароткі тэрмін апрацоўваць вялікія аб’ёмы тэкстаў, аўтаматызаваць нятворчыя віды работ, узяўшы такім чынам лексікаграфічную працу на якасна новы ўзровень. Канкардансы да твораў асобных аўтараў ці асобных твораў сталі карыстацца вялікай папулярнасцю, асабліва сярод замежных лексікографаў. Аб гэтым сведчыць той факт, што яны былі складзеныя да твораў амаль усіх вядомых англамоўных аўтараў (найбольш вядомым з іх з’яўляецца канкарданс да твораў У. Шэкспіра [1]), а таксама некаторых рускіх: А. Пушкіна [2], В. Мандэльштама [3], Ф. Цютчава [4], Я. Баратынскага [5] і інш. Канкардансы і цяпер застаюцца асноўным тыпам пісьменніцкіх слоўнікаў у замежнай лексікаграфіі. У апошнія дзесяцігоддзі назіраецца ўздым цікавасці расійскіх моваведаў да гэтага тыпу даведнікаў. Ствараюцца як кніжныя варыянты канкардансаў, напрыклад, канкардансы да твораў М. Кузміна [6], рамана А. Пушкіна “Евгений Онегин” [7], так і электронныя: паводле твораў Ф. Цютчава [8], Ф. Дастаеўскага [9], В. Даля [10], М. Ламаносава [11], С. Аксакава [12] і інш.

Першыя спробы стварыць канкарданс да беларускамоўных літаратурных твораў былі зробленыя напрыканцы 70-х гадоў мінулага стагоддзя, калі ў Інстытуце мовазнаўства Акадэміі навук Беларусі пачалася праца па складанні канкарданса беларускай мовы XIX ст. Асноўным крытэрыем выбару тэкстаў

для стварэння першага канкарданса стала значнасць гэтага перыяду ў развіцці беларускай мовы як этапа станаўлення яе літаратурнай формы і недаследаванасць тагачаснай мовы, выкліканая адсутнасцю дастатковага фактычнага матэрыялу. Няма сумнення ў тым, што даследаванні літаратурнай мовы павінны мець у сваёй аснове вывучэнне літаратурных крыніц. А для даследавання беларускай мовы XIX ст., якая складвалася як мова мастацкай літаратуры, гэта асабліва актуальна. Вынікам збору тэкставага матэрыялу стаў корпус тэкстаў беларускамоўнай мастацкай літаратуры XIX ст., які складаўся з 283 твораў прозы і паэзіі. Быў распрацаваны камплект праграм для аўтаматычнай апрацоўкі тэкстаў, з дапамогай якога на аснове корпуса тэкстаў былі складзеныя ўласна канкарданс, некалькі частотных слоўнікаў, адваротны слоўнік і паказальнік слоў. Праца над першым беларускім канкардансам была завершаная ў 1985 годзе, але вялікі аб'ём матэрыялу (каля 5 тыс. старонак) не дазваляў выдаць канкарданс у кніжным варыянце, таму яго раздрукавалі ў адным экзэмпляры, і толькі ў такім выглядзе ён стаў даступны для карыстальнікаў.

Другім завершаным беларускім даведнікам такога тыпу з'явіўся канкарданс паводле твораў класіка беларускай літаратуры XX ст. К. Крапівы. Праца над ім скончылася ў 1996 г., аднак пытанне аб выданні даведніка на той момант таксама не ставілася. Канкардансы церпяліва чакалі таго часу, калі стане магчымым змяшчаць шматтомныя даведнікі на маленькім электронным дыску. Калі гэты час настаў, канкардансы былі ўзноўленыя, і ў 2011 г. пабачыў свет Канкарданс мовы Кандрата Крапівы [13].

Гісторыя ж стварэння канкарданса беларускай мовы XIX ст. атрымала свой працяг. Справа ў тым, што за той час, што канкарданс чакаў свайго выдання, даследчыкамі беларускай літаратуры былі знойдзеныя шматлікія літаратурныя помнікі, якія не ўвайшлі ў корпус тэкстаў, паводле якога ён быў складзены. Выданне няпоўнага канкарданса губляла сэнс, таму што была б страчаная асноўная вартасць даведніка такога тыпу: паўната і аб'ектыўнасць пададзенай інфармацыі, якая забяспечваецца апрацоўкай максімальна поўнага тэкставага матэрыялу. На працягу 5 гадоў быў складзены новы корпус тэкстаў, які павялічыўся амаль удвая: з 283 да 497 тэкстаў, з 145 тыс. да 257 тыс. словаўжыванняў. З дапамогай мадэрнізаванага комплекта праграм быў створаны новы канкарданс, тэкставым матэрыялам для якога сталі практычна ўсе вядомыя творы мастацкай літаратуры, напісаныя на беларускай мове ў XIX стагоддзі. Напрыканцы 2015 г. быў выдадзены электронны варыянт даведніка [14]. Агульны канкарданс дапоўнілі канкардансы мовы асобных пісьменнікаў, якія адыгралі вялікую ролю ў фарміраванні новай беларускай літаратурнай мовы ў XIX ст.: В. Дуніна-Марцінкевіча, А. Ельскага, К. Каганца і К. Каліноўскага.

Усе створаныя канкардансы пабудаваныя паводле адной схемы, таму складаюцца з аднолькавых кампанентаў: уласна канкарданс, частотныя і алфавітна-частотныя слоўнікі, паказальнік слоў, адваротны слоўнік, спісы тэкстаў і тэксты, на аснове якіх яны складзеныя. Слоўнікавы артыкул уласна канкарданса ў кожным з даведнікаў таксама мае аднолькавую структуру і ўключае заглаўнае слова, агульную частату, частату паводле асобных жанраў, адрасы слова ў тэкстах (нумары тэкстаў, старонак, радкоў) і тэкставую ілюстрацыю слова.

Фрагмент канкарданса беларускай мовы XIX ст.

Слова	Частата	Част. у прозе	Част. у паэзіі	№ тэксту	№ старонкі	№ радка	Кантэкст
ШЧАСНУ	3	1	2	123	057	11	!- КАБЫ МАЦІ , МАУЛЯУ , СВАЯМУ ДЗІЦЦІ ДОЛЮ ШЧАСНУ ДАРАВАЛА ;
				278	061	05	. ДЗЯКУЙ ТАБЕ ПАНЕ ЗА ШЧАСНУ ГАДЗІНУ .
				283	029	21	НА СТРОП ГЛЯНУЦЬ , - ПЕСЦІУ ДУМУ ШЧАСНУ , ШТО ПЕУНЕ ТАМ УГЛЕДЗІЦЬ СУКЕНАЧКУ ЯСНУ ,
ШЧАСНЫ	1		1	283	044	05	. - ПАГЛЯД НА ТАДАУША ШЧАСНЫ ВІДЫ ГЭТКІ , МАНІЛІ БЛУДНЫ МЫСЛІ ПРЫГОЖАЙ СУСЕДКІ , -
ШЧАСЦЕ	4		4	018	037	06	ГРОШАХ , ЕН ДУМАУ , УСЕ ЛЮДЗКОЯ ШЧАСЦЕ , А ЕН ЖЭ ПАВІНЕН ГДЗЕСЬЦІ СКАРБ
				022	068	06	; ІДУ І МЯРКУЮ : ЦІ ТО ЦЯПЕР ШЧАСЦЕ , ЯК ПАНОУ НЯ СТАЛА , ЦІ ТО БЫЛА ДОЛЯ ?
				136	007	13	; НЕХАЙ ЯГО РАДНІ БУОГ ШЧАСЦЕ ГАТУЯ ШТО ЮОН НАШЫХ БРАТОУ ВОЛЬНАСЦЮ ДАРУЯ .
				156	019	06	. ВЕРЦЕ ЛЮДЗІ : ШЧАСЦЕ БУДЗЕ , ТАК , ЯК ПЧОЛКАМ У УЛІ !..
ШЧАСЦЕ	3	3		024	017	12	! БО ТАМ ТО ШЧАСЦЕ І РАДОСЦЬ ВЕЧНАЯ ТАМ З БОГОМ І АНЕЛАМІ ЖЫЦЬ .
				024	023	17	БОГА І У ЛАСЦЭ ЯГО СВЯТОЙ , КАБ ПОСЛІ СМЕРЦІ ЗАРОБЦЬ НА ШЧАСЦЕ ВЕЧНОЕ .
				024	030	10	; ЯКОЕ ГЭТО ШЧАСЦЕ УМЕЦЬ УСЯЧЫНУ ПЕРЭЧЫТАЦЬ , ШТО ЗАХОЧЭШ НАПШЭШ , І ПІСАРА НІЯКОГО ПРАСЦЬ НЕ
ШЧАСЦІНЬКА	1		1	209	014	19	НАС ДОЛІ НЕТ НІ У НАС ШЧАСЦІНЬКА А ПАСТЫУ НАМ СВЕТА ЗЯМЛЯ МАТЫНЬКА
ШЧАСЦЮ	1	1		024	019	02	. П. А ЧЫ БУДЗЕЦЬ КАНЕЦ ШЧАСЦЮ НЯБЕСКОМУ ?

З выданнем канкардансаў лінгвісты атрымалі магутны сродак для вывучэння асаблівасцяў беларускай мовы на розных этапах яе развіцця. У XIX ст., як вядома, умовы функцыявання беларускай мовы былі вельмі неспрыяльнымі. Больш за стагоддзе яна не ўжывалася як літаратурная, таму сучасная пісьмовая мова не магла карыстацца пісьмовымі здабыткамі папярэдніх часоў. Яна пачала фарміравацца непасрэдна на аснове жывых беларускіх гаворак. Пісьменнікі ў сваёй творчасці адлюстроўвалі рысы сваіх родных дыялектаў, уключаючы ў творы словы, якія часта ўжываліся толькі ў той мясцовасці, дзе яны жылі. Некаторыя з дыялектызмаў у далейшым сталі літаратурнай нормай, іншыя не замацаваліся ў сучаснай літаратурнай мове. Канкарданс, які змяшчае поўны спіс усіх словаўжыванняў, зарэгістраваных у творах мастацкай літаратуры таго часу, і бібліяграфічныя звесткі аб крыніцах, дзе яны зафіксаваныя, дае магчымасць прасачыць гісторыю многіх слоў, якія з народнага слоўніка трапілі ў літаратурную мову. Ён забяспечвае гісторыка беларускай мовы вычарпальнай інфармацыяй аб тым, хто з пісьменнікаў першы ўжыў слова, якое яго цікавіць, у чыіх яшчэ творах яно сустракаецца. Напрыклад, з дапамогай гэтага даведніка можна лёгка выявіць, адкуль і калі такія цікавыя дыялектызмы, як *мэрам* 'быццам' і *суздром* 'зусім, поўнасцю' прыйшлі ў літаратурную мову. Так, слова *суздром* даволі часта ўжывае В. Дунін-Марцінкевіч: зафіксавана 8 выпадкаў у 6 тэкстах. І калі яно сустракаецца толькі ў творах гэтага аўтара, то слова *мэрам* у розных графічных варыянтах часцей за ўсё (7 разоў) ужываецца ў творах А. Ельскага (*мэрам*, *мерам*), 3 разы ў творах В. Дуніна-Марцінкевіча (*мэрэм*) і 1 раз у творы Шахава М. "З жыцця" (*мерем*). Калі ўлічыць час напісання твораў, дзе сустрэлася гэтае слова, то можна прыйсці да высновы, што менавіта В. Дунін-Марцінкевіч першым увёў слова *мэрам* у літаратурную мову.

З дапамогай канкарданса можна прааналізаваць слоўнікавы склад літаратурнай мовы не толькі ў адносінах паходжання, але і з пункту гледжання семантыкі. Поўны пералік кантэкстаў для кожнага словаўжывання дазваляе аб'ектыўна семантызаваць тое ці іншае слова, выяўляючы такім чынам полісемантычныя словы, семантычныя лакалізмы. Некаторыя словы, якія ўжываюцца і ў сучаснай беларускай мове, у XIX ст. мелі адрознае ад традыцыйнага значэнне. Напрыклад, слова *злыдзень* зафіксавана ў тэкстах твораў трох аўтараў: Ф. Багушэвіча (5 разоў), В. Дуніна-Марцінкевіча (2 разы) і А. Ельскага (4 разы). Усе аўтары ўжываюць яго ў прамым значэнні 'шкодны чалавек, ліхадзей'. Аднак у вершах Ф. Багушэвіча ў 4 выпадках гэтае слова ў множным ліку абазначае дробныя гаспадарчыя рэчы: *Так я праляжаў тры тыдні, прадаў усе свае злыдні*. Незвычайнае значэнне 'труна' набывае слова *дошка* ў вершах Ф. Багушэвіча: *Якось яно будзе, дажывем да дошкі, хоць лепей, хоць горэй, абы не так трошкі!*, ці *Склаў я гора ды у дошкі, закопаў у велькі роў*. У перакладзе паэмы А. Міцкевіча "Пан Тадэвуш" В. Дунін-Марцінкевіч ужывае слова *агуркі* для абазначэння белых шнуркоў з вузлякамі, якімі падпярэзваліся бернардынцы.

У літаратурных творах XIX ст. сустракаецца шмат слоў, якія могуць быць незразумелымі для сучаснага чытача. Вырашыць гэтую праблему прызначаны кароткі тлумачальны слоўнік, які ствараецца на аснове канкарданса

ў Інстытуце мовазнаўства. З дапамогай комплексу даведнікаў, з якіх складаецца канкарданс, можна знайсці шматлікія графічныя варыянты слоў і роднасныя словы, каб скласці дакладны рэстр слоўніка, выявіць спецыфічныя значэнні таго ці іншага слова.

Такая лексікаграфічная форма як канкарданс вельмі карысная пры складанні анамастычнага слоўніка. Ён дазваляе правесці даследаванне асаблівасцей анамастычнай лексікі, апісаць яе ролю ў словатворчасці пісьменнікаў. Наяўнасць поўнага спісу словаўжыванняў дапаможа складальніку анамастычнага слоўніка ў сціслыя тэрміны сфарміраваць слоўнікавы рэстр, не згубіўшы ніводнага з уласных імёнаў, зарэгістраваных у тэксце. Часцей за ўсё канкардансы з'яўляюцца слоўнікамі форм, а не лем. А калі пры складанні даведніка лематызацыя ўсё ж праводзіцца, то граматычная інфармацыя падаецца асобна. Гэта забяспечвае зручнасць пры фарміраванні спісу склонавых форм слова, якія, як правіла, прыводзяцца ў слоўнікавым артыкуле анамастычнага слоўніка. Звесткі пра частотнасць слоўнікавых адзінак ці іх форм здабыць у канкардансе таксама вельмі лёгка. Несумненна, асноўнай вартасцю канкарданса з'яўляецца наяўнасць кантэкстаў для кожнага словаўжывання, таму складальнік анамастычнага слоўніка можа з лёгкасцю выбраць той адрэзак тэксту, які, на яго думку, найлепш ілюструе ўжыванне пэўнага оніма ў тэксце. Усе перавагі, якія дае канкарданс пры стварэнні анамастычнага слоўніка, ужо паспелі ацаніць укладальнікі анамастычнага слоўніка беларускай мовы XIX ст., праца над якім пачалася ў Інстытуце мовазнаўства Акадэміі навук.

Канкардансы карыстаюцца вялікай папулярнасцю ў даследчыкаў мовы асобных аўтараў як самастойны інструмент даследавання, а таксама ў якасці асновы для складання слоўнікаў мовы пісьменніка. Такі даведнік дазваляе не толькі прааналізаваць індывідуальную лексіка-семантычную сістэму словаўжывання пісьменніка, правесці пошук і аналіз фразеалагізмаў, раскрыць асаблівасці аўтарскага стылю, вызначыць тэматычную накіраванасць іх твораў. Ён мае таксама і сацыяльна-гістарычнае значэнне: характарызуе літаратурную мову і адлюстроўвае рэаліі таго часу, калі жыў пісьменнік. У гэтым сэнсе вялікае значэнне мае канкарданс К. Крапівы. Калі прыняць да ўвагі той факт, што творчы шлях К. Крапівы доўжыўся амаль 60 гадоў, на працягу якіх была сфарміраваная багатая творчая спадчына пісьменніка (корпус тэкстаў уключае 277 твораў розных жанраў), і ўлічыць яго ролю ў выпрацоўцы нормаў і развіцці беларускай мовы, то становіцца відавочным, што з дапамогай канкарданса яго мовы можна даследаваць асаблівасці беларускай мовы ў цэлым на працягу пэўнага перыяду.

Поўнаватраснае даследаванне асаблівасцей мовы таго ці іншага аўтара немагчыма без аналізу колькасных паказчыкаў. І з гэтага пункту погляду створаныя канкардансы мовы пісьменнікаў XIX ст. і К. Крапівы ўяўляюць сабой вельмі зручны інструмент для даследавання асаблівасцей, якія характэрныя як для мовы пісьменнікаў ў цэлым, так і для асобных жанраў. Адною з задач частотных слоўнікаў, як вядома, з'яўляецца дыферэнцыяцыя слоўнікавага запasu. Не выклікае сумнення той факт, што ў даследаванні мовы пісьменніка вялікае значэнне мае як высокачастотная лексіка, якая дазваляе

вызначыць тэматычную накіраванасць яго твораў, так і нізкачастотная, якая адлюстроўвае індывідуальнае словаўжыванне аўтара. З дапамогай частотнага слоўніка даследчык можа прасачыць, як змяняліся творчыя інтарэсы пісьменніка, параўнаць тэматыку яго твораў з тэматыкай твораў яго калег па пярэ, прааналізаваць развіццё лексічнага складу мовы на працягу пэўнага гістарычнага перыяду.

Шматгадовая гісторыя існавання канкардансаў пацвердзіла значнасць гэтай лексікаграфічнай формы як эфектыўнага інструмента для рознабаковых мовазнаўчых даследаванняў у галіне лексікі і фразеалогіі, семантыкі і стылістыкі, марфалогіі і сінтаксісу. Слушную ацэнку ролі канкардансаў даў расійскі акадэмік М. Л. Гаспараў у прадмове да расійскага выдання “Канкарданса да вершаў А. С. Пушкіна”: “Конкорданс – это расширенный словарь языка писателя. ... Все мельчайшие оттенки значения каждого слова выступают при этом так исчерпывающе ясно, как ни в каком словаре. Изучать по-настоящему язык и литературу, не имея таких конкордансов, невозможно” [15, с. 111].

ЛІТАРАТУРА

1. *Spevack, M. A Complete and Systematic Concordance to the Works of Shakespeare / M. Spevack. – Hildesheim, 1968.*
2. *Shaw, J. Thomas. Pushkin: A Concordance To The Poetry / J. Thomas Shaw. – Slavica Publishers, 1985.*
3. *A Concordance to the Poems of Osip Mandelstam (The Cornell concordances) / Demetrius J. Koubourlis (editor). – Cornell University Press, 1974.*
4. *Bilokur, Borys. Concordance To The Russian Poetry Of Fedor I. Tiutchev / Borys Bilokur. – 1975.*
5. *Shaw, Joseph Thomas. Baratynski: A dictionary of the rhymes & a concordance to the poetry (Wisconsin slavic publicatons) / Joseph Thomas Shaw. – University of Wisconsin Press, 1975.*
6. Конкорданс к стихотворениям М. Кузмина; сост. А. В. Гик. – М. : Языки славянских культур, 2005–2011. – Т. 1–3.
7. *Гайдуков, Д. А. Опыт конкорданса к роману в стихах А. С. Пушкина “Евгений Онегин” с приложением текста романа / Д. А. Гайдуков; науч. ред. С. И. Гиндин. – М. : ЛексЭст, 2003. – 592 с.*
8. Частотный словарь-конкорданс словоформ языка Ф. И. Тютчева [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ruthenia.ru/tiutcheviana/-stihi/freq/k.html>. – Дата доступа : 22.02.2016.
9. Конкордансы всех произведений Ф. М. Достоевского (1997–2007) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://dostoevskij.karelia.ru>. – Дата доступа : 22.02.2016.
10. Конкорданс произведений В. Даля (2001) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://elibrary.karelia.ru/dahl/user_new/index.php. – Дата доступа : 22.02.2016.
11. Конкорданс к текстам Ломоносова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://feb-web.ru/feb/lomocopc/abc>. – Дата доступа : 22.02.2016.
12. Конкорданс произведений С. Т. Аксакова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://aksakov.do.am/index/konkordans/0-22>. – Дата доступа : 22.02.2016.
13. Канкарданс Кандрата Крапівы [Электронны рэсурс] / Аўтар-складальнік Н. М. Сянкевіч; навуковае суправаджэнне В. У. Мартынава. – Электронныя тэкставыя даныя і праграма (133 Мб). – Мінск : Нацыянальная бібліятэка Беларусі, 2011.

14. Канкарданс беларускай мовы XIX стагоддзя [Электронны рэсурс] / Аўтар-складальнік Н. М. Сянкевіч. – Электронныя, тэкставыя даныя і праграма (350 Мб). – Мінск : Беларуская навука, 2015.
15. *Гаспаров, М. Л.* Предисловие к российскому изданию / М. Л. Гаспаров // Конкорданс к стихам А. С. Пушкина. – М. : Языки русской культуры, 2000. – Т. 1.